

מנהיגות וחברה בחיפה: צמיחתה של אליטה עירונית, 1918-1948

תקציר

אמיר קוליק

עבודה זו בוחנת את התפתחותה של חיפה, עיר גדולה בפלסטין המנדטורית, ואת השינויים שהתחוללו בחברה הערבית-פלסטינית בה, תוך התמקדות בשכבת האליטה. חיפה משמשת כאן כמקרה מבחן לתהליכי השינוי העמוקים שחלו במרקם הקהילתי ובהנהגה הפוליטית בחברה העירונית הפלסטינית, במעבר מהעידן העות'מאני לתקופת השלטון הבריטי. המחקר מתחקה אחר הגורמים לשינויים האלה, התהליכים שאפיינו אותם, והשלכותיהם על אופיה של הקהילה.

בהשוואה לערים אחרות בארץ, חיפה התפתחה בקצב דינאמי והמהיר ביותר, ומסגרותיה החברתיות והפוליטיות עברו תמורות עמוקות. הקהילה הערבית כולה והנהגתה החברתית והפוליטית היו חדשות יחסית לאלה של ערים אחרות כגון ירושלים, שכם ועכו, ובמידה רבה נבנו במהלך תקופה זו. מחקר זה מתמקד בעיקר באליטה החברתית והפוליטית ובמידה מסויימת גם הכלכלית בעיר: צמיחתה לאורך תקופת המנדט והשינויים שחלו בהרכבה, התהליכים החיצוניים והפנימיים שאפשרו או חוללו את השינויים הללו, ומערכת היחסים בינה לבין קבוצות חברתיות אחרות בעיר ומחוצה לה. את כל אלה בוחן המחקר על רקע השינויים המהירים שחלו במרחב העירוני ובזירה הארצית.

בשלהי התקופה העות'מאנית הייתה האליטה החיפאית חלק מהמרקם החברתי והפוליטי ששרר במחוזות האימפריה העות'מאנית. היא הושפעה מהתהליכים השונים שהתחוללו בה ובמידה רבה חבה את מעמדה לשלטון העות'מאני, לו הייתה נתונה גם נאמנותה. האליטה המקומית בחיפה שאבה את עוצמתה בראש ובראשונה מהשלטון המרכזי ומהשירות במנהל המקומי. בני האליטה היוו חלק בלתי נפרד מהמנהל הריכוזי שגיבשה האימפריה בשליש האחרון של המאה התשע-עשרה, אשר במקומות רבים נשען על בעלי עוצמה מקומיים. עמדות ההשפעה בהן נמצאו משפחות דוגמת אל-ח'ליל, צלאח וטה אפשרו להם לנצל את התהליכים והשינויים שהתחוללו באימפריה ובמעמדה של חיפה עצמה על מנת להגדיל עוד יותר את עוצמתם והשפעתם בקרב החברה הערבית בעיר ובסביבותיה. בד בבד, גורמים חברתיים חדשים שהגיעו לחיפה מבחוץ הפכו בהדרגה גם הם לחלק מהאליטה המקומית, דוגמת משפחות שכרי וצאדק שהגיעו לאזור במסגרת שירותם במנהל העות'מאני ואשר בניהם השתקעו בחיפה והפכו לחלק מהמארג החברתי בעיר.

המציאות בה חיייתה החברה החיפאית השתנתה במהירות לאחר מלחמת העולם הראשונה והתפרקות האימפריה העות'מאנית. שינויים אלה הביאו, בין השאר, לשינוי פניה של האליטה הערבית בעיר. מספר תהליכי שינוי חברו יחדיו על מנת לחולל תמורה חברתית זו. בראש ובראשונה השתנה המרחב העירוני עצמו. שינוי זה החל עוד במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה והוא קשור לתמהיל של גורמים גיאוגרפיים (מפרץ מים עמוקים), כלכליים (חיבור העיר לרכבת החג'אזית, התגברות תנועת הסחר בערי החוף) ופוליטיים (ירידת מעמדה של עכו). תנועת הסחר בעיר שהתבססה על הנמל ועל הרכבת החג'אזית גדלה וחיפה הפכה למוקד כלכלי מרכזי במרחב. דבר זה הביא בתורו לגידול אוכלוסיית העיר ולהתרחבותה האורבנית.

תהליכים אלה נמשכו ואף הואצו בתקופת המנדט. השלטון הבריטי ראה בחיפה "שער למזרח התיכון" ומיזמי הפיתוח הגדולים שהביאו עמו: הקמת נמל מים עמוקים, בית זיקוק ומסוף נפט, הרחבת רשת הכבישים והרכבות והקמת שדה תעופה, הפכו את חיפה בתוך פחות משנות דור למוקד אסטרטגי אימפריאלי, למרכז סחר בינלאומי, למטרופולין תעשייתי ולמרכז השלטוני של צפון הארץ. כל אלה הביאו עמם שינויים מרחיקי לכת במרקם החברתי ובתפרוסת העירונית, שהגדילו את חיפה הן בשטחה והן באוכלוסייתה פי כמה מונים. הקהילה הערבית בעיר איבדה בהדרגה את מעמדה הדמוגרפי הדומיננטי ובשנות הארבעים כבר השתנה המאזן לטובת תושביה היהודים של העיר. בד בבד הפכה החברה הערבית בעיר להטרוגנית יותר וללכידה פחות עם קליטתם של אלפי פלסטינים ואחרים בשוק העבודה הגואה.

גם היבטים אחרים של חיי הקהילה הערבית בעיר התאפיינו בשינויים מהירים. את מקום הזהות הקולקטיבית העות'מאנית הלכה ותפסה עתה הטריטוריה של פלסטין – יחידה מצומצמת יותר מן האימפריה העות'מאנית, אך רחבה יותר ממסגרות ההזדהות המקומיות המסורתיות. דבר זה היה זר במידה רבה לאליטה, שהורגלה לראות עצמה כחלק ממארג קולקטיבי רחב יותר. גם סדר היום הציבורי השתנה, ובמרכזו עמד מעתה המאבק הלאומי בתנועה הציונית ובשלטון הזר, מאבק שהתנהל בכלים ארגוניים חדשים: מפלגות, ארגונים ואגודות שונות. הזירה הציבורית הפכה מגוונת יותר, וגורמים חדשים ברמה המקומית והארצית החלו ליטול בה חלק פעיל. למרחב הפעילות שאליו הורגלו בני האליטה בתקופה העות'מאנית נוספו עתה גזרות חדשות עם הופעת העיתונות הכתובה והפיכתה ההדרגתית של הפוליטיקה לפוליטיקת המונים, שהתנהלה ברחובות העיר, בכנסים, בעצרות עממיות ומעל דפי העיתונים.

שינויים אלה יצרו עבור בני האליטה החיפאית זירת פעילות חדשה בעלת מאפיינים מרחביים, כלכליים וחברתיים אותם לא הכירו בעבר. המרחב הפיזי בו פעלו גדל, ועמו גדל גם המגוון החברתי של הקהילה הערבית ומספר הקבוצות והגורמים החברתיים שהרכיבו אותה. יתרה מזו, מקור העוצמה המרכזי עליו התבססה האליטה החיפאית, המנהל העות'מאני, נעלם. השלטון הבריטי לא שש לשלב את בני האליטה הערבית (או פלסטינים בכלל) בעמדות בכירות במנהל המקומי ואלה שבכל זאת מצאו בו את מקומם לא יכלו יותר, מסיבות פרקטיות, ציבוריות ופוליטיות, להשתמש בו כמקור עוצמה חברתי-פוליטי. כל אלה הביאו להחלשות כוחה והשפעתה של האליטה הערבית הוותיקה בחיפה.

במקביל, הלכו וצמחו במציאות חדשה זו ערוצי ניעות חברתית חדשים באמצעותם יכלו שחקנים חדשים לפלס את דרכם לשורות האליטה ולהתחרות עם בניה הוותיקים על עוצמה והשפעה. העובדה כי חלק מגורמים חברתיים חדשים אלה נולדו מתוך המציאות החדשה, ובמידה רבה היו הביטוי המובהק שלה, העניקה להם פעמים רבות יתרון פסיכולוגי, חברתי ופוליטי. בין ערוצי הניעות החדשים ניתן למנות את הערוץ הציבורי-פוליטי. הזירה הפוליטית התוססת בתקופת המנדט ומרכזיות התחום הפוליטי בחיי הציבור הערבי בארץ יצרה אינספור הזדמנויות לעשייה ציבורית-פוליטית. אישים שפעלו בעקביות ולאורך שנים בזירה זו צברו לעיתים כוח והשפעה גם אם היו חסרי ייחוס משפחתי, השכלה פורמאלית גבוהה או רכוש. כך אפשרה הפעילות הציבורית לאישים דוגמת זיד עמורה (מכונאי בראשית דרכו) וחכמת אל-נמלה (מורה) להתקדם בהיררכיה החברתית ולהפוך לחלק מהאליטה הערבית בעיר.

גם השכלה התגלתה כערוץ ניעות. משכילים בעלי מקצועות חופשיים השתמשו ביתרונות הפוליטיים והחברתיים שהעניקה להם השכלתם המקצועית הגבוהה על מנת לנוע בהיררכיה החברתית מהר וגבוה יותר מאישים חסרי השכלה. השכלה לבדה לא העניקה לבעליה בהכרח מקום באליטה, ונראה כי כדי להגיע למעמד זה היה על המשכיל גם להיות פעיל בזירה הציבורית. פעילות במישור הציבורי בתקופת המנדט משמעותה הייתה תכופות מעורבות במאבק הפוליטי בציונות, ובעלי המקצוע שבלטו בכך במיוחד בחיפה המנדטורית היו עורכי הדין הערבים. מספר גדול מהם נמצאו בחיפה בתוקף היותה המרכז המנהלי והכלכלי הבולט בצפון הארץ שבמסגרתו פעל בעיר בית המשפט המחוזי וכן בית משפט שרעי. רבים מעורכי הדין שחיו בעיר, אישים דוגמת חסן עצפור, בדרי אל-עאא'די ופואד עטאללה, השתמשו ביתרונות השונים שהקנתה להם השכלתם כ"כרטיס כניסה" לזירה הציבורית המקומית וככלי לצבירת עוצמה פוליטית וחברתית.

אלו אפשרו את הצטרפותם לאליטה המקומית בעיר. תופעה דומה התרחשה גם ביחס לרופאים הפלסטינים בחיפה.

ערוץ ניעות נוסף שאפשר לגורמים חברתיים חדשים לעשות את דרכם לתוך האליטה היה פעילות עסקית. הצלחה בתחום זה הקנתה גם היא כניסה לאליטה החיפאית לבני משפחות חסרות ייחוס קודם, חלקם ממוצא כפרי ומרביתם חסרי השכלה פורמאלית. היכולת לתרגם הצלחה כלכלית להשפעה חברתית ופוליטית לא הייתה מובנת מאליה בתקופה העות'מאנית והשינוי בתחום זה היה קשור, ככל הנראה, לתהליך רחב יותר שחל בחברה הפלסטינית בתקופת המנדט. במרכזו עמד שינוי ערכי ונורמטיבי בכל הנוגע לאנשי העסקים, לרווחים כלכליים וליוקרה ציבורית שנובעת מהם. בתהליך זה נשזר גם המימד הלאומי, במסגרתו הפכה הזירה הכלכלית לאפיק עימות נוסף עם התנועה הציונית, וכן מימד מקומי, במסגרתו נתפסו אנשי העסקים בחיפה כסוכני השינוי שיממשו את חזון חיפה כ"עיר העתיד". הדוגמה הבולטת ביותר לתופעה זו הינה התעשיין ואיש העסקים טאהר קרמאן, שהפך בשנות השלושים לאחד מעשירי חיפה וככל הנראה גם לאחד מעשירי הארץ. בשנות הארבעים הוא נחשב לאחד ממנהיגי הבולטים של הקהילה הערבית בעיר.

ערוץ ניעות נוסף היה עסקנות פועלים, כלומר, פעילות באיגודים המקצועיים השונים. אלה שגשו בחיפה כחלק מהפיכתה למרכז תעסוקה אזורי ולמטרופולין תעשייתית. הצמיחה הכלכלית הביאה לצמיחתה של שכבת פועלים רחבה ועמה קמו גם ארגונים מקצועיים רבים, ובהם ארגון הפועלים הערבי הפלסטיני הראשון, "אגודת הפועלים הערבית הפלסטינית" שהוקמה בשנת 1925. ככל שגדלה שכבת הפועלים בעיר כך גדל גם כוחו של ארגון זה. בהתאם גם גדל כוחם הפוליטי והציבורי של העומדים בראשו. הפעילות במסגרתו ובמסגרת האיגודים המקצועיים השונים שקמו בחסותו שמשה גם היא כערוץ לניעות חברתית. בשונה מערוצי ניעות אחרים, נראה כי רק שכבת ההנהגה הבכירה של ארגונים אלה הצליחה להשתלב בפועל באליטה החיפאית. מתוכה בלטו במיוחד שני אישים: עבד אל-חמיד חיימור, ממייסדיה של "אגודת הפועלים הערבית הפלסטינית"; וסאמי טה, שעמד בראש האגודה בשנות הארבעים. טה אף הצליח בזכות פועלו בתחום זה להפוך למנהיג פלסטיני-לאומי, ובשנת 1946 צורף ל"וועד הערבי העליון".

ערוצי הניעות החברתית החדשים אפשרו למספר גדול יותר של אישים מרקעים חברתיים מגוונים לפלס את דרכם במעלה ההיררכיה החברתית. המצליחים שביניהם השתלבו באליטה המקומית ובהנהגת הקהילה. תפקיד חשוב בתהליך זה מלאו הארגונים והגופים הוולונטריים

החדשים שקמו בחיפה בתקופת המנדט. אלה שימשו כפלטפורמה נוחה לפעולה בזירה הציבורית; הם אפשרו את ההתקדמות במעלה ההיררכיה החברתית ואף שיקפו אותה. היה ברור שכללי הזירה הפוליטית השתנו: אישים ממשפחות לא מיוחסות, שבמשחק הישן לא יכלו בדרך כלל לצפות שיגיעו לעמדות מנהיגות, הצליחו עתה בזכות פעילותם במסגרות הארגוניות החדשות להפוך בהדרגה לחלק מהאליטה החברתית ולקנות לעצמם מעמד והשפעה פוליטית בקהילה. זירה ארגונית זו היא שאפשרה גם את השילוב ושיתוף הפעולה בין וותיקים לחדשים למען השגת מטרות משותפות.

תהליך השינוי בהרכב ההנהגה היה הדרגתי. בני האליטה הוותיקה המשיכו למלא תפקידים מרכזיים לאורך כל שנות העשרים ובמחצית הראשונה של שנות השלושים, ואולם משקלם היחסי הלך ופחת לטובת הגורמים החברתיים החדשים: אנשי עסקים ופעילי ציבור ממשפחות שאינן מיוחסות, משכילים, ובעלי מקצועות חופשיים, במיוחד עורכי דין ורופאים. בשנות הארבעים כבר ניכר השינוי החברתי במלוא עוצמתו כאשר הרכב האליטה הפך מגוון ורב גוני יותר.

במקביל לתהליך כניסתם של גורמים חברתיים חדשים אל מרכז הבמה הציבורית בחיפה נחלש בהדרגה מעמדם של בני האליטה הוותיקה. לא היה מדובר במשחק "סכום אפס", אלא, כאמור, בשינוי הדרגתי במשקלם היחסי של הגורמים השונים בתוך האליטה. יכולתם של בני האליטה הוותיקה להסתגל לתהליך השינוי קשור לגורמים שונים משפחתיים-פנימיים, פוליטיים, חברתיים ואחרים. ככלל ניתן להצביע על שלושה דגמים עקרוניים המאפיינים את התמודדותם ואת הצלחתם או כישלונם של בני האליטה הוותיקה להתאים את עצמם למציאות החדשה. דגם ראשון הינו משפחות אליטה וותיקות שאיבדו במהירות את מעמדן ונעלמו מהנוף החברתי בחיפה כבר בשנים הראשונות לשלטון המנדט. דגם שני – משפחות שהמשיכו להימנות עם האליטה המקומית אולם משקלן החברתי והפוליטי פחת בהשוואה למה שהיה בתקופה העות'מאנית. בדגם הזה, בני הדור הראשון – אלה ששרתו בתפקידים בכירים במנהל העות'מאני המקומי – הצליחו לשמור על מעמדם הבולט בחברה לאורך העשור הראשון של שלטון המנדט ולעיתים אף מעבר לכך, ולעומת זאת חל פיחות במעמדם של בני הדור השני. דגם שלישי – משפחות אליטה וותיקות שהסתגלו היטב לתנאים החדשים, הצליחו לשמור על מעמדם החברתי והפוליטי ולעיתים אף לחזקו בצורה משמעותית. בהקשר זה בולט במיוחד מקרו של רשיד אל-חאג'י אבראהים שהפך בשנות הארבעים למנהיג הקהילה הערבית בחיפה.